

**TALABALARDA TANQIDIY FIKRLASHNING SHAKLLANISHI
MUAMMOSINING XORIJIY ADABIYOTLARDAGI FALSAFIY VA PSIXOLOGIK-
PEDAGOGIK TALQINI**

N. Kubeysinova

Qoraqalpoq davlat universiteti

Demokratik jamiyat va bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxsning, ish beruvchining va davlatning manfaatlari ko'pincha yuzaga kelganda qarama-qarshilikka tushib, bo'lajak mutaxassislar sog'lom tanqidiy fikrlay olishi - muhit, an'analar va tajribalarni birlashtirishga ta'sir qilishga qodir qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning borishi va natijalari mamlakat va jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega.

Tanqidiy ko'nikmalarga ega bo'lish bunday fikrlash usuli ularni amaliy faoliyatga tayyorlaydi. Umuman olganda, hayotdagi o'zgarishlarni prognoz qilish va hisobga olish qobiliyati iqtisodiyot, texnologiya va ishlab chiqarishni boshqarishdagi o'zgarishlarni ko'rishga undaydi. Tanqidiy fikrlash ularning psixologiyasini o'zgartirishga, moslashishga yordam beradi. Tanqidiylikni shakllantirish zamonaviy universitet bitiruvchisi uchun mutaxassisligidan qat'i nazar, fikrlashi zarur, lekin menejerlar uchun ayniqsa muhim, o'qituvchilar, psixologlar, siyosatshunoslar, shifokorlar, marketologlar, muhandislar, chunki ularning kasbiy faoliyati sohasida tanqidiy vaziyat mavjud, fikrlash samarali echimlarni ishlab chiqishga hissa qo'shadi, avlod g'oyalar va yangi texnologiyalarni yaratishga imkon beradi. Shuning uchun, kelajakda ta'limning ustuvor vazifalari, konstruktiv tanqid va o'z-o'zini tanqid qilish samarali vosita sifatida fikrlash, o'z-o'zini bilish va voqelik hodisalarini baholashni rivojlanish lozim. Biroq, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish masalalari oliy ta'lim muassasalari talabalarining o'rganilishiga e'tibor kam qaratilgan. Natijada, kelajakdagi mutaxassislar o'z fikrlari va g'oyalarini oqilona shakllantira olmayanganini guvohi bo'lmoqdamiz. Bugungi kunda mobil hayot axborot oqimini tezda boshqarish va kerakli narsani topish, olingan ma'lumotni tezkorlik bilan tushunish va qo'llash maxsus fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishni taqozo etadi. Ular o'z muammolarini hal qilishning taxminiy usullarini qanday ilgari surishni bilishmaydi. Xulosa qilib aytganda, ular boshlarini ishlatishni bilmaydilar" [1; 54].

Psixologik lug'atda: "Fikrlash - bu jarayon ob'ektlarni aks ettirish, chunki bu ijodiy o'zgarishdir ularning inson ongidagi sub'ektiv obrazlari, ma'nosi va mazmuni hayot sharoitidagi haqiqiy qarama-qarshiliklarni hal qilish odamlarning faoliyati, uning yangi maqsadlarini shakllantirish, yangilarini ochish uchun ularga erishish vositalari va rejaları".

A.N. Leontiev tafakkurni "ongli jarayon" deb ta'riflaydi haqiqatning ob'ektiv xususiyatlarida aks etishi, erishib bo'lmaydigan aloqalarni o'z ichiga olgan aloqalar va munosabatlar jismoniy hissiy idrok uchun ob'ektlar" [31;27].

Kognitiv psixologiya vakili R. Solso quyidagicha ta'rif beradi: "Fikrlash - bu jarayon, yordami bilan ulardan yangi aqliy vakillik shakllanadi; murakkab o'zaro

ta'sirda erishilgan ma'lumotlarni o'zgartirish orqali hukm, mavhumlik, fikrlashning aqliy atributlari harakati fikrlash, tasavvur qilish va muammolarni hal qilish vujudga keladi. Fikrlash eng ko'p ruhiy jarayonning uchta komponentining repressiv elementi va u alohida emas, balki keng qamrovliligi bilan ajralib turadi"[5; 459].

S.L. Rubinshteyn fikrlash jarayonini analitik deb hisoblaydi tahlil yo'li bilan ta'kidlangan narsalarni tizimlashtirish va sintez qilish, keyinchalik mavqumlik va umumlashtirish kelib chiqadi. "Ushbu jarayonlarning bir-biri bilan munosabatlaridagi asosi "Bu fikrlashning asosiy ichki qonunlari" xisoblanadi [4; 80].

Tanqidiy fikrlash rivojlangan, har biriga birlashtirilgan fikrlashning boshqa turlari, ularning mantiqiyiligi, sifati, yaxlitligiga ta'sir qiladi; fikrlashning barcha turlari o'rtasida bog'lovchi bo'lib xizmat qiladi; xulq-atvor; shaxs mentalitetining elementlaridan biri sotsium, jamiyat.

Tanqidiy fikrlash turlari mavjud. Tanqidiy fikr jarayonning barcha qismlarida muhim ahamiyatga ega muammoli ta'lim, chunki tahlil hamma joyda talab qilinadi, taqqoslash umumlashtirish, inkor qilish. Vazifani tanqidiy baholamasdan, muammolar, taxminlar yoki farazlar qilish mumkin emas. Mavjud shubha uchun joy va shuning uchun tanqidiy yondashuv ustida masalan, gipotezani ilgari surayotganda, biz har doim ham uning haqiqat yoki yolg'onligini bilmaymiz va shuning uchun biz shartlarni belgilaymiz: "Gipoteza to'g'ri, agar ..." fikrlash gipotezani isbotlash bosqichida aniq "yoqiladi" yoki uni rad etish (bu muammoni hal qilishning haqiqiy jarayoni).

Tanqidiy fikrlash umumlashtirish bosqichida ta'lim faoliyati jarayoni va natijasini, ya'ni bosqichda baholash vazifani bajarish, muammoni hal qilish, baholash jarayonining diagnostikasi faoliyat yoki xatti-harakatlar natijalari, xulosalarni tasdiqlash, muammo yoki vazifani hal qilishning eng oqilona usulini izlash yuzaga keladi. Muammoli ta'limning birinchi bosqichida - tahlil bosqichida muammoli vaziyat va muammoni shakllantirish - tanqid, o'z-o'zini tanqid qilish, o'z-o'zini hurmat qilish muhim. Tanqidiy fikrlashni amalga oshirish, demak, uning shakllanishi ma'lum darajada barcha bosqichlarda, hamma joyda mumkin, muqobil bo'lgan joyda: muammoli vaziyatni tahlil qilishda (tahlil tanqidiy munosabatni talab qiladi); og'zaki shakllantirilganda muammolar; gipotezani ilgari surayotganda, chunki u juda muhim tafakkur isbot va rad etish, tasdiqlash bilan bog'liq bildirish va rad etish. Bu erda ijodiy fikrlash tanqidiy bo'ladi.

Inson ijodkorligi degan taxmin ijodiy fikrlashning ikki tomoni bilan bog'liq - sintetik bilan tanqidiy tafakkuri (tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish va boshqalar) va insayt, taxmin, tushuncha, ya'ni kutilmaganda paydo bo'lgan muammoni hal qilish g'oyasidagi inson ongi [6;98].

Tanqidiy fikrlash bilan birgalikda "Ijodkorlik", "ijodiy fikrlash" tushunchalarini ko'rib chiqishimiz lozim. Ijodkorlik yoki ijodiy fikrlash muammosi ko'pchilik olimlar tomonidan ko'tariladi, jumladan [7;54]. I.G. Pestalotsti [7;78] o'rganish tushunchasi "o'quvchining o'zi ijodkorligi, bilimlarni egallashi mustaqillik va o'z-o'zini rivojlantirish asosi". A.V. Disterveg [7;97] "Ta'limning mohiyati o'quvchilarni o'z-o'zini ta'minlashga o'rgatishdir" deb hisoblagan. Asosiy haqiqatlarni o'zlashtirishda mustaqillik lozim,

lekin buning uchun chuqur ta'lim berish va o'qitish uchun o'qituvchining o'zi ijodiy bo'lishi kerak". K.D. Ushinskiy [7; 25] "faqat noodatiy rivojlanayotgan shaxs gina shaxsiyat rivojlanishiga ta'sir qilishi mumkin." P.P. Blonskiy ta'limga katta e'tibor bergan ijodiy o'qituvchi - "Bu pedagogika universiteti devorlari ichida ham zarur amaliyot uchun, lekin nusxa ko'chirish emas (bu amaliyot halokatli), ijodiy mantiqiy va xabardor...» [7; 35]. Zamonaviy tadqiqotlarda "ijodkorlik" atamasi intellektual majmuini bildiradi mustaqillikka hissa qo'shadigan shaxsning shaxsiy xususiyatlari muammolarni ko'tarish, ko'plab muammolarni keltirib chiqarish original g'oyalar va noan'anaviy echimlar. "Ijodkorlik jumboq ichiga o'ralgan, topishmoq ichida yashiringan sir bor".

Gumanistik psixologiya vakillari (A. Maslou, R. Mey, K. Rojers, N. Rojers) har bir individda ijodkorlik ongda o'z-o'zini anglash tuyg'ulari ifodalash usuli sifatida immanent tarzda ifodalanadi. "Har bir inkor ijodiy emas", deb dono ta'kidlagan N.K. Rerich [7;56]. Ya'ni ijod ijodkorlik, haqiqatdir deyishimiz mumkin yangi ijod har doim ijodiydir, ijodkorlikni o'rgatib bo'lmaydi, faqat o'quvchilar uchun yaratish orqali texnikasini o'zlashtira olasiz, ichki uyg'unlik nafaqat qulay shart-sharoitlarni talab qiladi, balki o'zi bilan, kamchiliklari bilan kurashishi, o'ziga va o'z imkoniyatlariga shubhalarni bartaraf etishdir.

Ijodiy fikrlashning asosiy ko'rsatkichi hisoblansa fikrlash jarayonining o'ziga xosligi, echimlarni izlash vazifalar, muammolar, yangi mahsulotni yaratish, keyin asosiy ko'rsatkich tanqidiy fikrlash, hukm, yangi bilimlarning haqiqatini aniqlash, o'zgartirish ijtimoiy xulq-atvor, tanlash huquqini ta'minlash haqiqat yoki yolg'onning isbotidir. Yana bir ko'rsatkich tanqidiy fikrlashning kaliti uning tarkibi va tuzilishidir, unda tanqid va o'z-o'zini tanqid qilish, baholash va o'z-o'zini hurmat qilish va boshqalar tushunchalarini o'z ichiga oladi. Tanqidiy fikrlashni o'rganish XXI asr texnologiyalari ta'limi asosi sifatida, albatta, falsafa va ilmiy bilimlarning bir qator boshqa sohalari, psixologiya, pedagogikada paydo bo'lgan eng asosiy yunalish sifatida ustuvordir. Tanqidiy fikrlash masalalari ustida ishlaydigan xorijiy tadqiqotchilar J. Dyui, D. Xelpern, D. Kluster, R.H. Djon-Sona, V.A. Popkova, A.V. Korjueva, G.B. Sorin, A.B. Butenko va boshqalar.

Tanqidiy fikrlash aqliy qobiliyatni ifodalaydi, muammolarni hal qilishning optimal yo'lini topishga qaratilgan. O'rganish faqat o'z-o'zini o'rganish orqali samarali bo'ladi, bu eng ko'p yanada bardoshli va uzoq vaqt davom etadi va uni qo'llab-quvvatlash o'z-o'ziga bahoning darajasi bilan bog'luq bo'ladi. Ko'pgina mualliflar tanqidiy fikrlashni baholash deb ta'riflaydi, mezonlarga asoslangan baholash, bu baholash "yo'naltirishi mumkin insonning tashqi dunyoga, boshqa odamlarning fikrlariga va o'ziga bog'liqligidir. Bu tanqidiylikning mazmuni va fikrlashning o'zini o'zi tanqid qilishi» xisoblanadi [1;99].

M.Vekslerning tadqiqotida "tanqidiy fikrlash", "qaror qabul qilish jarayoni" sifatida qaraladi jarayon va natijalarning turli muhokamalarini o'z ichiga olgan muammo mehnat, ularni baholash tushuniladi. Ushbu baholashni kashfiyotda ifodalash mumkin xatolar yoki ob'ektlardagi ijobiy, qimmatli narsalarni o'rnatishda va

hodisalar yoki muhokama qilinayotgan faktning haqiqatini aniqlashda namoyon bo'ladi [7;78].

V.A. Popkov va A.V. Korjuev "tanqidiy" fikrlash" insonning o'z harakatlarini tushunishi kabi ular haqida o'ylash, uning davomida inson o'zini anglaydi, u nima va qanday qilayotgani haqida to'liq va aniq hisobot, ya'ni u ulardan xabardor, u harakat qiladigan sxemalar va qoidalar tushunchasini belgilaydi [7; 7].

"Psixologiya fanining eng muhim yutuqlaridan biri bu nafaqat miyaning umuman qanday ishlashini, balki inson miyasidan qanday foydalanishini o'rganishdir, xususan, tanqidiy fikrlashda foydalanadi" [1;34].

Ta'limni rivojlantirishning hozirgi tendentsiyalarini tahlil qilsak, M.V. Klarin "moyillikni tavsiflashda tanqidiy fikrlash chegaradan tashqarida yo'lni aniq ko'rsatadi tanqidni ratsionalistik, intellektual tushunish masalalari tadqiq qiladi. Tanqidiy fikrlashga moyillik xarakterlidir quyidagilarga asoslanadi: aniqlik predmetining aniq bayonini izlash; izchil murakkab bir butunning qismlarini ehtiyotkorlik bilan, navbatma-navbat ko'rib chiqish; tarafdori begonalarni qabul qilish va tushunish fenomeni his-tuyg'ular, bilim darajasi va mulohazalar chuqurligi; moyillik tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini hayotda qo'llash» [7;23].

"Tanqidiy fikrlash - bu fikrlash usuli, fikrlashning strukturaviy xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar tahlili, asosli ravishda ilgari surilgan tezislar o'rtasidagi bog'liqlikni tekshirish, o'zlari va ularning tegishli dalillari, ilgari surilgan nazariyalarni baholash tezislari, ayniqsa hisobga olingan holda fikrlash kontekstlarining tavsifi muallif va o'quvchi, raqib va tarafdor sifatleri" [1;45].

"Tanqidiy fikrlash quyidagilarni o'z ichiga oladi: fikrlash qobiliyati, o'z aqliy faoliyati, tahliliy qobiliyatlarni rivojlantirish, faollik, tushunchalar, mulohazalar bilan ishlash qobiliyati, xulosalar, savollar, bir xil ko'nikmalarni baholash qobiliyati va boshqalar. Tanqidiy fikrlash amaliy mantiq sifatida shakllanadi ichida joylashgan va fikrlash va fikrlash mavzusi kontekstiga qarab » [1;98].

Tanqidiy fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan talabalar muammoni o'zi hal qilib va bu qarorni asosli ravishda qo'llab-quvvatlab kuchli, asosli dalillar topadi. Ular ham buning mumkinligini tushunishadi. Xuddi shu muammoning boshqa echimlari va tanlanganligini isbotlashga harakat qiliadi. Ularning yechimi boshqalarga qaraganda mantiqiy va oqilona. Shunday qilib, R.H. Ennis tanqidiy fikrlashni "o'ylangan qarorlar qabul qilish" "qanday harakat qilish va nimaga ishonish haqida g'oyalar"deb ta'riflaydi [7;43].

Talabaning tanqidiy g'oyalariga qaramasdan fikrlash, muammoli ta'lim mantig'i, talabalarda mavjud, bunday fikrlashning muayyan ko'nikmalari va qobiliyatlari tabiiyki, muammoli ta'lim jarayonida eng tanqidiy fikrlashning mantiqiy jihatini shakllantirish muhim ahamiyatga ega, isbotlash va rad etish qobiliyati.

Biroq, pedagogikada tanqidiy tafakkuri nafaqat kognitiv ta'limdir ko'nikmalar, balki to'g'ri munosabatlarni shakllantirish (shaxslararo, universal), shaxsiy fazilatlarini shakllantirish (ma'naviyat, o'z-o'zini tanqid qilish, boshqa odamlarning xatti-

harakatlarini baholash va xususiyatlarini o'z-o'zini baholash xarakter, kognitiv harakat, faoliyat natijasi bu juda muhim.

Ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish qobiliyati va talabalarga ushbu fikrlash turlarini o'rgatish darajasini, ularning kasbiy malakasini belgilaydi. Bunda "kompetentlik" atamasi eslatib o'tishni zarur deb hisoblaymiz. Keling, ushbu kontseptsyani tushunishimizga aniqlik kiritaylik. Aqlning umumiyligi ma'lum turdagi harakatlar (aqliy, amaliy, kommunikativ va boshqalar), shuningdek motivatsion munosabatlar, qiymat yo'nalishlari kasbiy amaliyotda qo'llaniladigan usullar, "Kasbiy kompetensiya" tushunchasining mohiyatini tashkil etadi.

Ikkinchisini shakllantirish jarayoni individual o'qitishni o'z ichiga oladi. Tanqidiy pikirlashga asoslangan ko'nikmalar bilan aniqlanishi mumkin bo'lgan tendentsiyalar turli vaziyatlarda amaliy qo'llash bo'yicha bilim va tajribaga ega bo'lishdir.

Ushbu tadqiqotimizda o'qitishga yondashuv tasvirlangan talabalarining individual ko'nikmalarini, tanqidiy fikrlashini tashkil qilish, o'z faoliyatini "jamoa" va integratsiyalashgan holda amalga oshirish, kompetensiya deb atash mumkin bo'lgan ko'nikmalar va ularni amaliyotda qo'llash bo'yicha motivatsion ko'rsatmalar shakllantirildi.

"Mahorat - bu ma'lum bir narsani ongli ravishda bajarish qobiliyati, harakat" [7;91]. Ko'nikma - mahorat va professionallikning asosi bo'lajak mutaxassisning milliy kompetensiyasi. Pedagogika bo'yicha "Mahorat" deganda faoliyat usullarini egallash, bilimlarni qo'llash qobiliyati tushuniladi.

Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish etarli darajada talab qiladi aniq uzoq vaqt va talabalar orasida keng tizim mavjudligi biz bilim doirasida unga beriladi.

Bir qator tadqiqotchilar o'sha tushunchalarni batafsil tavsiflaydilar "tanqidiy fikrlash" toifasi bilan bog'liq bo'lganlar: aks ettirish - inkor - tanqid - tanqidiylik - o'z-o'zini tanqid qilish - argumentatsiya - dalil - rad etish - baholash - o'z-o'zini baholash - baholovchi

hukm, rasmiy ta'lim (maktab, universitet, malaka oshirish kurslari) va boshqalar) va o'z tahlili natijasida olingan Q-bilimlari ish, fikrlash, o'z tajribasiga tanqidiy munosabat.

Sanab o'tilgan tushunchalarning har birini tahlil qilish bizga amaliy faoliyatda amalga oshiruvchi ko'nikmalarni namoyish etish tanqidiy fikrlash qobiliyati aniqlash imkonini berdi.

Tavsiya sifatida shuni aytish joiz, o'z harakatlarini tushunish qobiliyati bilan bog'liq va inson qanday harakat qilishini ko'rsatadigan naqsh va qoidalardan xabardor bo'lishdir. Tanqid va tanqidiylik mustaqillik qobiliyatida namoyon bo'ladi, e'tiqodlaringizni himoya qiling va e'tirozlarga javob toping, xayolingizda - ma'lumotni tahlil qilish, fikrni baholash va tekshirish qobiliyati aniqlang.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. АРАБОВА М., БЕРДИЕВА Ф. “ТАНҚИДИЙ ФИКРЛАШНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ” jurnali ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ / 2014, 7. 54- bet
2. Векслер М. Критическое мышление: дис. ... канд. психол. наук / М. Векслер. – Киев, 1973.
3. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: в 2 т. / А.Н. Леонтьев. – Т. 2. – М.: Педагогика, 1983. – 392 с.
4. Рубинштейн С.Л. О природе мышления и его составе: психология мышления / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1991. – 80 с.
5. Солсо Р. Когнитивная психология / Р. Солсо. – СПб.: Питер, 2006. – 589 с.
6. Халперн Д. Психология критического мышления / Д. Халперн. – СПб.: Питер, 2000. – 240 с.
7. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии: учеб. для студентов высш. и сред. пед. учеб. заведений / С.А. Смирнов [др.]; под ред. С. А. Смирнова. – 5-е изд., стер. – М.: Академия, 2004. – 512 с.